

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ

Аналізуються передумови виникнення та становлення демократії. Розглянуто елементи демократії, а також елементи її розвитку.

Ключові слова: виникнення демократії, становлення демократії, елементи демократії.

Анализируются предпосылки возникновения и становления демократии. Рассмотрены элементы демократии, а также элементы ее развития.

Ключевые слова: возникновение демократии, становление демократии, элементы демократии.

This article analyzes the conditions and the emergence of democracy. We consider the elements of democracy, as well as elements of its development.

Key words: the emergence of democracy, the formation of democracy, the elements of democracy.

Актуальність роботи визначається тим, що тисячоліттями вимірюється інтерес науки і людської спільноти до проблем демократії. Проте демократія залишається предметом дедалі зростаючого інтересу вчених, політиків, громадян і в третьому тисячолітті.

Однією із важливих проблем загальнотеоретичного спрямування є дослідження історичних передумов виникнення та становлення демократії.

Шлях до демократії непростий та тернистий. Розвинені держави торували цей шлях століттями і демократія як суспільне явище пройшла складний і довгий шлях багатівікового розвитку¹.

З найдавніших часів дослідженням демократії займалися мислителі різних народів світу. Серед них афінський стратег Перікл та великий мислитель античності Арістотель. Вагомий внесок у розробку проблем демократії внесли ідеологи історично революційних класів – Мору і Кампанеллі, Руссо і Робесп'єр, Радищев і декабристи.

У вітчизняній та зарубіжній науці дослідженням демократії присвячені праці науковців, зокрема: В.Д. Бабкіна, Є.В. Бурлая, В.П. Горбатенко, Г.О. Джефферсона, А.П. Зайця, Д.А. Керимова, М.І. Козюбри, В.В. Копейчикова, Є.Л. Кузьміна, Г.О. Мурашина, О.В. Петришина, О.Ф. Скакун, О.В. Скрипнюка, В.І. Тимошенко, М.В. Цвіка, Ю.С. Шемшученка, Ю.І. Ющика тощо.

В історичних дослідженнях слово «демократія» вперше згадується у працях Фукідіда, предметом дослідження якого був еллінський поліс. Державний устрій Афін для Фукідіда – ідеальна політія. Поняття «політія» охоплює не лише державний устрій, а й життя усього полісу. Перікл є нібито втіленням цієї ідеальної політії, де кожен громадянин рівний перед законом. Дослідники вважають, що саме Періклу належать наступні слова: «Ми називаємо себе демократією, оскільки наше управління перебуває в руках багатьох, а не кількох». Водночас, за Фукідідом, істинна демократія потребує вождя, якому народ вірить².

Великий мислитель античності Арістотель розумів демократію як такий устрій, коли вільнонароджені і неімущі, становлячи більшість, матимуть владу в своїх руках. Її засадою він вважав свободу, так само як засадою аристократії – добродієність, а засадою олігархії – багатство. Зокрема, з описаних Арістотелем більше ста політій збереглась лише одна – «Афінська політія».

Політія – це, з одного боку, будь-яка форма державного правління в місті-державі – полісі, а з іншого – одна із досконалих форм демократичного правління, поміркована демократія, за якої влада перебуває в руках середнього класу. На відміну від крайньої демократії, її високо цінував Арістотель.

Термін політія як поняття має два основних значення: по-перше, це форма суспільного управління, в якій, на думку Арістотеля, править більшість в інтересах загальної користі. Дана форма управління поєднує в собі кращі сторони аристократії і демократії, але вільна від їх крайнощів і недоліків; по-друге, це поняття також використовується (за аналогією з англійським «polity») для позначення політичної одиниці будь-якого рівня, тобто воно використовується як родове для таких понять як «незалежна громада», «вождівство», «плем'я», «державка»³.

Тому маємо найбільш докладні відомості про функціонування демократії саме в цьому давньогрецькому полісі. Афіняни цінували і вміли берегти демократію і, дещо змінюючи форму, вона проіснувала (з двома короткочасними перервами, коли правила тирані) майже сто років – від середини V ст. до середини IV ст. до н. е.

У центрі міста-держави розташовувалася площа – агора, де мешканці Афін провадили торгівлю і де громадяни збиралися для вирішення своїх суспільних справ (на еклесію). Термін «еклесія» в перекладі з грецької означає народні збори в полісній Греції – верховний державний орган, якому належала вся законодавча і виконавча влада. На еклесію обиралися посадові особи, розбиралися судові справи. Еклесія контролювала виконавчу діяльність посадових осіб. У ряді полісів народні збори мало своє специфічне найменування: Апелла – у Спарті, агора – в Дельфах і містах Фессалії, Алія – в Аргосі, Епідаврі і ганте. У працях пізніх античних авторів еклесія це місце народних зборів⁴.

Народні збори були найвищим органом державного правління, на яких вільні й рівноправні громадяни приймали рішення щодо найважливіших питань життя поліса. Своє ставлення до думок і пропозицій, які вносилися на розгляд зборів, вони висловлювали оплесками, вигуками, сміхом, а також голосуванням. Рішення, яке підтримувала більшість учасників зборів, вважалося прийнятним і обов'язковим для виконання громадою.

Участь громадян у суспільних справах не обмежувалася народними зборами. Народ брав участь в адмініструванні через постійно діючі управлінські установи. В Афінах їх було близько тисячі, серед них – рада 500, яка визначала порядок денний зборів. Деякі з цих установ заповнювалися через вибори, інші (таких було

більшість) – шляхом жеребкування, причому кожен міг займати управлінську посаду тільки раз у житті⁵.

Для громадянина Афін політика була природнім виявом суспільної активності, не відокремленим від решти життя. Поліс і його справи сприймалися ним як продовження власного «я», а не щось відчужене й далеке. Поліс – це своєрідна система, життєздатність якої живилася соціальним поділом на вільних – громадян та негромадян (вільних або рабів)⁶.

Проте в Афінах, як і в будь-якій іншій державі, ідеал державного правління дещо розходився з реальністю, наповненою суперечностями і незгодами.

Участь громадян у суспільних справах була високою, важко з певністю стверджувати про ступінь суспільної зацікавленості та участі у народних зборах різних суспільних прошарків. Неоднаковим був їхній вплив на прийняття рішень⁷.

Політика була жорстокою грою, у якій верх досить часто брали особисті амбіції, родинні й товариські інтереси. Саме тому всі неугодні, дії яких були певними злочинами, підлягали остракізму. Остракізм це позбавлення права проживати в полісі⁸. Остракізм у ряді давньогрецьких полісів, зокрема у Стародавніх Афінах означав вигнання громадянина з держави за допомогою голосування черпками⁹.

Є підстави стверджувати, що збори відвідувала лише меншість громадян, а бідняки не мали на них істотного впливу. Зокрема, саме громадянство було дуже обмеженим¹⁰. Навіть за часів найвищого розквіту демократії правами участі у народних зборах користувалися щонайбільше 40–50 тис. громадян, у той час коли в Афінах налічувалося 340-350 тис. мешканців. Жінки, раби і чужоземці були позбавлені права участі у суспільних справах. Проте, це був перший досвід інституціалізованого, заснованого на законі, демократичного правління, до того ж узагальненого теоретично. Тому він став важливим загальнолюдським здобутком, вихідним пунктом аналізу феномену демократії.

На думку Р. Даля було б неправильним вважати, що демократію винайшли раз і назавжди і цей винахід став слугувати всім і кожному¹¹.

Демократія у її сучасному розумінні винайдена і виплекана на Заході, але ніколи не була суто західним явищем. Як зазначає О. Сакс, демократія народжується і вмирає на усіх широтах, отже, немає сенсу визначати її точні географічні координати¹².

Безперечно, упродовж ХХ ст. демократія поширилася у планетарному масштабі. Вона стала фундаментом державного устрою більшості країн Європи, Австралії та Північної Америки. Поступово, але впевнено стають на демократичний шлях розвитку більшість країн Південної та Центральної Америки, Азії та Африки. Особливо гостро ця проблема постала перед державами, у тому числі Україною, які здійснюють перехід від авторитарно-тоталітарних режимів до ефективних форм демократії¹³.

Демократія, зазначають В. К. Забігайло та М. І. Козюбра, є символом соціальної справедливості, рубіж, що відділяє прогрес від реакції, тиранії і свавілля¹⁴.

Демократія по-справжньому існує тільки тоді, коли ми дбаємо про неї, занепокоєні тим, що з нею відбувається, наскільки вона вкорінена й захищена. Те, що ми думаємо про демократію, є формою її здійснення, випробуванням нею свідомості й моралі громадян. Наші намагання опанувати й зберегти дух демократії та громадянської гідності завжди передбачають поглиблену увагу до класичного її розуміння, до її витоків та перспектив¹⁵.

Як зазначає А. Лінкольн, демократія – це правління народу, обране народом і для народу¹⁶.

Існує серцевинний набір певних критеріїв, за допомогою яких можна зробити висновок, наскільки в тих чи інших умовах розвинена демократія. До них належать елементи демократичного ладу, які існували вже в античні часи.

Перший елемент – це вільні громадяни, які є головними дійовими особами суспільного самокерування. Вони мають інтерес до суспільного життя, обізнані в ньому і власними силами та участю впливають на нього в тому напрямі, який вони вважають бажаним і правильним. Необхідно зазначити, що громадяни демократії безпосередньо чи опосередковано беруть участь в управлінні¹⁷.

Отже, недостатньо мати просто «населення», пересічних «мешканців», які ведуть відокремлене від усіх існування. Необхідно усвідомлювати, що без наявності вільних, гідних, таких, що поважають себе громадян, демократія посправжньому відбутися не може. Становлення міцної і дійової демократії в нашій країні, втім, як і в умовах інших перехідних суспільств, є невіддільним від формування свідомого громадянства, почуття громадянського обов'язку й готовності діяти для його втілення.

Другим елементом, що формує основи демократичного ладу, є визнання усіх громадян рівними й рівноправними. Кожен учасник демократичного процесу, будь-якої демократичної процедури повинен знати й визнавати принцип формальної рівності громадян. Кожен голос важить стільки ж, скільки й будь-який інший голос¹⁸.

На підставі рівноправності багаті ні в чому не мають переваг перед немісними, верховна влада належить не якомусь одному стану, а всім громадянам на засадах рівності й кількості¹⁹.

Права людини і громадянина чи особисті та громадянські свободи утворюють лише основу і передумову того державного устрою, що притаманний правовій державі²⁰. Але це не означає знеособлення й нехтування унікальністю окремої неповторної особистості. Для того, щоб демократія запрацювала й давала наслідки, спільнота повинна стати тим механізмом, який перетворить свідомість, волю й сумління (як почуття обов'язку) кожного громадянина на його голос, котрий він віддасть за рішення, яке вважатиме істинним, за особу, яку вважатиме найбільш гідною (досвідченою, мудрою, наділеною чеснотами). Демократія зрівнює, виокремлюючи в кожній багатоманітній і складній натурі суспільно зорієнтовану складову, громадянську сутність. І на момент вироблення спільного рішення кожен голос повинен бути однаково вагомим. Цей принцип наочно справедливий, його нема потреби доводити тим, хто отримав відповідне громадянське виховання. У процесі судочинства усі мають бути рівними перед законом.

Демократія дійова тоді, коли спирається на свідомих та активних громадян, які взаємно визнають гідність і значущість один одного, вважають кожного іншого громадянина рівним собі. Цей ззовні формальний принцип рівності є однією із фундаментальних моральних засад демократії. Визнанням рівності живиться альтруїзм, котрий орієнтує людину на життя заради інших. Людина відчуває себе невід'ємною часткою суспільства і сприймає свою належність до нього як факт значущий і значенний. Справді, глибинний сенс демократії полягає в тому, що вільний громадянин свідомо слугує товариству, громаді, громадянству. Тому послідовний та щирий демократизм передбачає і зумовлює патріотизм.

Третім важливим елементом демократичного устрою є повага до спільно прийнятих рішень і готовність сумлінно виконувати їх. В основі цього принципу

лежить припущення (яке давно набуло характеру переконання), що рішення, прийняте внаслідок публічного обговорення, шляхом проголошення і зіставлення різноманітних альтернатив і пропозицій, найчастіше буває найбільш прийнятним, виваженим і таким, що відповідає здоровому глуздові. Спільна воля та спільні зусилля немовби допомагають подолати обмеженість і слабкість кожного окремо. Це надає особливій сили і значущості спільному рішення. На цьому ґрунтується один із засадничих принципів демократії – принцип влади більшості, коли загальнообов'язковим вважається рішення, за яке віддала свої голоси більшість тих, хто брав участь у голосуванні²¹.

Дійсно, перераховані елементи демократії створюють певний її образ, який можна визначити як демократія – це суспільне самоврядування, яке здійснюють рівноправні громадяни через безпосередню участь в обговоренні й вирішенні громадських справ шляхом вільного вибору (голосування)²².

Але кризь призму століть поняття «демократії» змінювалося та трансформувалося. Сучасні демократичні держави доповнюються низкою ознак і принципів, серед яких, це: додержання прав людини, їх пріоритет над правами держави; конституційне обмеження влади більшістю над меншістю; повага до прав меншості на власну думку і її вільне вираження; верховенство закону; поділ влади тощо.

Протиріччя і проблеми розвитку демократії показують, що вона являє собою принципове відкриття різних альтернатив і разом з тим недосконалий режим державного устрою. Проте, вона не є єдиною і привабливою для всіх країн і народів формою державного устрою. Саме недосконала демократія може принести державі не менші труднощі, ніж деспотичні та тоталітарні режими.

Таким чином, саме демократія є єдиною й найбільш оптимальною формою державного правління та забезпечення різноманітних інтересів і гарантій. У країнах, де еліти і пересічні громадяни прагнуть дотримання прав людини, де високий авторитет закону, де люди намагаються з розумінням ставитися до інтересів інших народів, там демократія може перетворити їх повсякденне життя, відкривши дорогу до матеріального і соціального добробуту.

1. *Мурашин Г.О.* Демократія // Юридична енциклопедія в 6-ти т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 2. – С. 62. 2. *Цветков В.В., Кресіна І.О., Коваленко А.А.* Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: Монографія. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 263. 3. *Гринин Л.Е.* Зависимость между размерами общества и эволюционным типом политики // История и математика: Анализ и моделирование социально-исторических процессов / Ред. С.Ю. Малко, Л.Е. Гринин, А.В. Коротаяев. – М.: КомКнига, 2007. – С. 263. 4. *Лисовый И.А., Ревяко К.А.* Античный мир в терминах, именах и названиях: Словарь-справочник по истории и культуре Древней Греции и Рима / Науч. ред. А.И. Немировский. – 3-е изд. – Мн.: Беларусь, 2001. – С. 21. 5. *Основи демократії: Навч. посіб.* / За заг. ред. А. Колодій. – К.: Вид-во «Ай Бі», 2004. – С. 22. 6. *Аристотель.* Сочинения. В 4-х т. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 64. 7. *Цветков В.В.* Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика: Монографія. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. – С. 7. 8. *Аристотель.* Сочинения. В 4-х т. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 64. 9. *Суриков И.Е.* Остракизм в Афинах. – М.: Языки славянских культур, 2006. – С. 640. 10. *Dahl R.* Democracy and Critics. – New Haven; London, 1989. – P. 20–22. 11. *Даль П. О демократии* / Пер. с англ. А.С. Богдановского; по ред. О.А. Алякринского. – М.: Аспект Пресс, 2000. – С. 13. 12. *Сакс О.* О моделях демократии // Курьер ЮНЕСКО. – 1992. – Апрель-май. – С. 23. 13. *Цветков В.В., Кресіна І.О., Коваленко А.А.* Цит. праця. – С. 262. 14. *Демократія, права і свободи: реальність і ідеологічні міфи* /

В.К. Забігайло, М.І. Козюбра. – К.: Вид. політ. Літератури України, 1983. – С. 3. **15.** *Основи демократії.* Цит. праця. – С. 21–22. **16.** *Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / За ред. Ю.С.Шемшученка: Монографія.* – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького, 2001. – С. 171. **17.** *Цветков В.В., Кресіна І.О., Коваленко А.А.* Цит. праця. – С. 269. **18.** *Основи демократії.* Цит. праця. – С. 24. **19.** *Цветков В.В., Кресіна І.О., Коваленко А.А.* Цит. праця. – С. 265. **20.** *Цветков В.В.* Цит. праця. – С. 31. **21.** *Основи демократії.* Цит. праця. – С. 25. **22.** Там само. – С. 26.